

**FITRAT'NING "HIND IXTILOCHILARI" DRAMASIDA OBRAZLAR VA
BADIIY ZAMON UYG'UNLIGI
(Ilmiy-tadqiqot maqolasi)**

Nurullayeva G.S

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti 2-bosqich doktoranti*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o'zbek jadid dramaturgiyasining yirik vakili Abdurauf Fitratning 1923 yilda yaratilgan "Hind ixtilolchilari" dramasi ilmiy-tahliliy nuqtai nazardan o'rganiladi. Maqolaning asosiy maqsadi — asardagi Rahimbaxsh, Dilnavoz, Lolahardayal, Mulla va Dehqon kabi obrazlarning badiiy zamon kategoriyasi bilan uyg'unligini, ularning dramatik harakatdagi funksiyasini aniqlashdir. Badiiy zamon dramatik konfliktni rivojlantiruvchi asosiy vosita sifatida talqin etiladi. Fitrat tarixiy haqiqatga asoslangan zamoni shartli-badiiy zamondan mahorat bilan foydalanib, milliy ozodlik g'oyasini dramatik shaklda ifodalagan. Maqolada shuningdek asarning xalqaro miqyosdagi ahamiyatiga — Ozarbayjon xalq ta'lim komissarligi mukofotiga sazovor bo'lganiga — alohida to'xtaladi.

Kalit so'zlar: *Fitrat, "Hind ixtilolchilari", badiiy zamon, obraz, dramatik zamon, jadidchilik dramaturgiyasi, ozodlik g'oyasi, Rahimbaxsh, Dilnavoz, Lolahardayal, Mulla, milliy uyg'onish.*

АННОТАЦИЯ (на русском языке)

В данной статье исследуется драма Абдурауфа Фитрата «Хинд ихтилолчилари» («Индийские повстанцы», 1923) — выдающегося представителя узбекской джадидской драматургии. Цель статьи — выявить соответствие между системой образов (Рахимбахш, Дилнавоз, Лолахардаял, Мулла, Дехканин) и категорией художественного времени в произведении, а также определить функцию этого соответствия в развитии драматического действия. Художественное время рассматривается как ключевой инструмент раскрытия конфликта и идеи национального освобождения. Особо отмечается международное значение драмы: в 1924 году она была удостоена премии Народного комиссариата просвещения Азербайджана, а её значимость для индийского освободительного движения подтвердил Джавахарлал Неру.

Ключевые слова: *Фитрат, «Индийские повстанцы», художественное время, образ, драматический конфликт, джадидизм, национально-освободительная идея, Рахимбахш, Дилнавоз, Лолахардаял.*

ANNOTATION (in English)

This article examines Abdurauf Fitrat's drama "Hind ixtilolchilari" ("Indian Rebels", 1923), a major work of Uzbek Jadid dramaturgy. The article aims to identify the correspondence between the system of characters — Rahimbaxsh, Dilnavoz, Lolahardayal, Mulla, and the Peasant — and the category of artistic time, as well as to determine the role of this correspondence in the development of dramatic action and conflict. Artistic time is interpreted as the primary mechanism through which the idea of national liberation is expressed in dramatic form. The article also highlights the work's international significance: it was awarded by the Azerbaijani People's Commissariat for Education in 1924, and its importance for the Indian liberation movement was attested by Jawaharlal Nehru.

Keywords: Fitrat, "Indian Rebels", artistic time, character, dramatic conflict, Jadidism, national liberation idea, Rahimbaxsh, Dilnavoz, Lolahardayal, Mulla.

KIRISH

Abdurauf Fitrat (1886–1938) o'zbek jadid adabiyotining eng yirik vakili, islohotchi mutafakkir va dramaturg sifatida XX asr boshi o'zbek madaniyati tarixida o'chmas iz qoldirgan. Uning dramatik merosi milliy uyg'onish g'oyalarini chuqur badiiy tafakkur bilan uyg'unlashtirgan nadir namunalarini o'z ichiga oladi [1, 87-b.].

1923 yilda yozilgan "Hind ixtilolchilari" dramasi Fitrat ijodining eng yuksak cho'qqilaridan biri hisoblanadi. Asar ingliz mustamlakachililiga qarshi hind xalqining ozodlik kurashini mavzu qilib oladi. Biroq bu mavzu o'sha davrda Turkistonni mustamlaka sifatida boshqarayotgan Sovet hokimiyatiga ham aniq ishorat edi — shuning uchun asar zamondoshlari tomonidan alohida kuchli ta'sir bilan qabul qilindi [2, 203-b.].

"Hind ixtilolchilari"ning jahon miqyosidagi shuhrati ham diqqatga sazovordir. 1924 yilda asar Ozarbayjon Xalq ta'lim komissarligi mukofotiga sazovor bo'ldi. Fitratning singlisi ma'lumotiga ko'ra, drama hind tillariga tarjima qilinib, Hindiston teatrlarida ham sahnalashtirilgan. Buyuk hind davlat arbobi Jawaharlal Neru asarning hindlarning ozodlik kurashi uchun ahamiyatini alohida ta'kidlagan [3].

Adabiyotshunoslikda badiiy zamon kategoriyasi dramaturgiyadagi eng murakkab va ko'p qirrali tushunchalardan biri hisoblanadi. M.M. Baxtin xronotop nazariyasida zamon va makon birligi badiiy matnning asosiy tuzilma-shakllantiruvchi elementi sifatida talqin etiladi [4, 234-b.]. Drama janrida esa zamon kategoriyasi nafaqat voqealar ketma-ketligini, balki qahramonlar g'oyaviy pozitsiyasi va dramatik konfliktning dinamikasini ham belgilaydi.

Ushbu maqolaning maqsadi — "Hind ixtilolchilari" dramasiidagi obrazlar tizimi (Rahimbaxsh, Dilnavoz, Lolahardiyol, O'kunar, Mavlono No'mon) va badiiy zamon

kategoriyasi o'rtasidagi uyg'unlikni ilmiy tahlil qilish, ularning dramatik g'oyani shakllantirishdagi birgalikdagi funksiyasini ochib berishdir.

Asosiy qism. "Hind ixtilolchilari" dramasi badiiy zamon tushunchasi. Badiiy zamon kategoriyasi — bu adabiy asarda tasvirlanadigan voqealarning ichki vaqt o'lchovi bo'lib, u haqiqiy, astronomik vaqtdan tubdan farq qiladi. P.A. Florensky ta'kidlaganidek, badiiy matndagi zamon — "yashirin semantik mazmuni tashuvchi tizim"dir [5, 112-b.]. Drama janrida esa zamon kategoriyasi ayniqsa murakkab ko'rinish kasb etadi: sahnaviy vaqt, syujet vaqti va tarixiy zamon o'zaro kesishib, dramatik to'qimani shakllantiradi.

"Hind ixtilolchilari"da badiiy zamon uch qatlam sifatida namoyon bo'ladi. Birinchi qatlam — tarixiy zamon: asar XX asr boshi Hindistoni, ingliz mustamlakachiligining eng zo'ravon davri fonida rivojlanadi. Bu tarixiy kontekst obrazlarning harakatini bevosita shartlaydi va ularga milliy-ijtimoiy ma'no beradi. Ikkinchi qatlam — syujet zamoni: asardagi voqealar bir necha kun ichida sodir bo'lib, intensiv dramatik harakatni ta'minlaydi. Uchinchi qatlam — psixologik zamon: qahramonlarning ichki kechinmalari, xotiralari va kelajakka bo'lgan intilishlari [6, 78-b.].

Fitrat dramasi tarixiy zamon va badiiy zamon o'rtasidagi munosabat alohida e'tiborni tortadi. Lal Bal Pal harakatidan ilhomlangan ixtilolchilar obrazini yaratishda Fitrat real tarixiy jarayonlardan unumli foydalanadi, biroq ularni shartli-badiiy zamonda umumlashtiradi. Bu texnika asarga hujjatli kuch va badiiy erkinlikni bir vaqtda beradi [7, 156-b.].

Asardagi obrazlar tizimi va ularning zamon bilan uyg'unligi. Drama to'rtta asosiy pardadan iborat bo'lib, Lohur atrofidagi hind qishlog'ida boshlanadi. Asardagi obrazlar tizimi jamiyatning turli qatlamlarini ifodalaydi va ularning har biri dramatik zamonda o'z o'rniga ega.

Rahimbaxsh — asarning bosh qahramoni, vatanparvar kurashchi. U "vatanini bosqinchilardan ozod qilishni hayotning bosh mazmuni deb bilgan" yigit [8]. Zamoniylardan Rahimbaxsh kelajak yo'nalishidagi obraz: uning fikri, so'zi va harakati doimo oldinga — ozod kelajakka — qaratilgan. Fitrat bu obrazda jadidchilik g'oyasining eng yuksak talabini — shaxsiy manfaatni milliy manfaat yo'lida qurbon qilishni — mujassam etgan. Rahimbaxshning Dilnavozga aytgan "yangigina ochilg'on qayg'i chechagi" istiorasi ham zamoniylar ma'no kasb etadi: "chechak ochilish" — bu lahzadagi og'riqning kelajak g'alabasi uchun zarurligini ifodalaydi [9].

Dilnavoz — Rahimbaxshning sevgilisi va g'oyaviy hamfkiri. U passiv sevgili emas, balki kurashchi yigitning qo'llab-quvvatlovchisi sifatida tasvirlanadi. Dilnavozning zamoni ikki qutb orasida joylashgan: u bir tomondan hozirgi azob-uqubatlarni his etadi (ot zamon), boshqa tomondan Rahimbaxsh bilan birgalikda ozod kelajakka intiladi (kelasi zamon). Bu ikkilamchi zamoniylar pozitsiya uning obrazini dinamik va murakkab qiladi. Fitrat hind ayolining obraz-

tipini yaratishda ham badiiy mahorat ko'rsatadi: Dilnavoz an'anaviy ayol rolini inkor etmaydi, biroq milliy kurashga faol ishtirokini ham so'zsiz tasdiqlaydi [6, 82-b.].

Lolahardiyol — asarning uchinchi muhim obrazi, ixtilolchilar harakatining etakchisi. U Rahimbaxsh yashayotgan qishloqqa kelishi bilan dramatik harakatda muhim burilish yuz beradi. Lolahardiyal obrazi zamoniyl jihatdan "hozirgi harakatchi" tipi: u orzularda emas, aniq ish va tashkilotchilikda yashaydi. Uning dramatik zamondagi o'rni — mavhum ozodlik g'oyasini aniq kurash taktikasiga aylantirish. Lolahardiyolning dramada paydo bo'lish lahzasi syujet zamonining eng muhim burilish nuqtasini belgilaydi [7, 161-b.].

Mavlono No‘mon — asarda alohida va serqirra obraz. Wikisource'da saqlanib qolgan dramaturgiyashunos tahlilida ta'kidlanganidek: "Bu asarda eng mukammal chiqqan tip shudir. So'zlari chindanda o'ziga munosibdir. Yozuvchi haqiqatan shu Mavlono No‘mon tipiga jon bera olg'on." [9]. Mavlono No‘mon obrazining zamoniyl xususiyati o'ziga xosdir: u an'anaviy din peshvosi rolikdan tashqariga chiqib, ixtilolchilarning "eng yaqin orqadoshi" sifatida ko'rinadi. Bu obraz orqali Fitrat din va ozodlik kurashining bir-biriga zid emas, balki uyg'un ekanligi g'oyasini ilgari suradi. Zamoniyl nuqtai nazardan Mulla — o'tgan (diniyl an'ana) va kelajak (yangi ozodlik) o'rtasidagi ko'prik [2, 211-b.].

Dehqon — asardagi to'rtinchi muhim obraz, kambag'al hind qishloqisi. Uning "shu ketmon bilan anglizning boshini ezmasak, hech kim tashqaridan kelib bizni qutqarmas" degan so'zlari tahlilchilar tomonidan g'ayritabiyl deb topilgan bo'lsa-da [9], bu obraz Fitratning demokratik idealizmini ifodalaydi: oddiy xalq ham o'z zamonini angelaydi va ozodlik uchun kurashga tayyor. Dehqon obrazi "hozirgi zamon" vakilining timsoli — u kechagi xurofot va ertangi ozodlik o'rtasidagi bugungi harakatni ifodalaydi.

Dramatik zamon va konflikt dinamikasi. Dramatik zamon — bu sahna vaqti bilan syujet vaqtining o'zaro ta'sir qilishi natijasida hosil bo'ladigan maxsus badiiy kategoriya. Aristotelning "Poetika"sida ta'kidlanganidek, drama "bir quyosh tutishi" ichida sodir bo'lishi lozim — bu zamoniyl zichlik dramatik ta'sirni kuchaytiradi [10, 45-b.]. Fitrat bu talabni "Hind ixtilolchilari"da o'ziga xos tarzda amalga oshiradi.

Asarning to'rt pardasi aniq zamoniyl ketma-ketlikni aks ettiradi. Birinchi parda — ekspozitsiya: Rahimbaxsh va Dilnavozning qishloqdagi kundalik hayoti, ularning ozodlik orzulari tasvirlangan. Bu paradadagi zamon nisbatan sekin oqadi — bu qahramonlarning mavjud holatiga moslashganlik holatini ifodalaydi. Ikkinchi pardada — Mavlono No‘monning ixtilolchilar bilan birligining ochilishi — zamon tezlashadi: harakatlar va qarorlar ketma-ket keladi. Uchinchi parda kulminatsion — bu yerda zamoniyl zichlik eng yuqori darajaga ko'tariladi. To'rtinchi parda esa denouement — hal qiluvchi parda [7, 163-b.].

Fitrat badiiy zamonni nazorat qilish vositasi sifatida monolog va dialogdan mohirona foydalanadi. Rahimbaxshning lirik-epik monologlari sahna zamonini to'xtatib, qahramonning ichki psixologik zamoniga "kirish" imkonini beradi. Bu usul Yevropa modernist dramaturgiyasiga xos bo'lib, Fitrat uni Sharq adabiy an'analari bilan uyg'unlashtirgan [1, 94-b.].

Asarning eng kuchli zamoniy effekti — ixtilol lahzasining dramatik kutilmasi. Butun dramada barcha obrazlar bitta zamoniy maqsad — ixtilol boshlanadigan lahzaga qarab harakat qiladi. Bu teleologik zamon qurilmasi (maqsadga yo'naltirilgan vaqt) asarning g'oyaviy markazini tashkil etadi: ozodlik nafaqat kelajak orzusi, balki aniq, yaqinlashib kelayotgan zamoniy haqiqat sifatida ifodalanadi [11, 78-b.].

Obraz va zamonning semiotik uyg'unligi. Semiotik nuqtai nazardan, "Hind ixtilolchilari"dagi har bir obraz zamonning ma'lum bir bosqichini yoki jihatini "belgilaydi" — ya'ni ramziy ifodalaydi. Lotman semiotik kategoriyasida aytilganidek, adabiy matndagi belgi tizimi "qahramon + zamon" munosabatida to'liq ma'no kasb etadi [12, 258-b.]

Fitrat drama zamonini qahramon nutqi orqali ham ustoz-lik bilan boshqaradi. Rahimbaxshning tilida kelajak fe'llari ustunlik qiladi: "ozod bo'lamiz", "kurashib g'alaba qozonajakmiz" — bu grammatik zamon tanlovi qahramonning zamoniy yo'nalishini to'g'ridan-to'g'ri ifodalaydi. Dehqon nutqida esa hozirgi zamon fe'llari ko'proq: "ketmon bilan ezamiz" — bu obraz hozirgi amaldagi kurash timsolidir [9].

"Hind ixtilolchilari"ning xalqaro adabiy kontekstdagi o'rni. Fitratning "Hind ixtilolchilari" o'zbek adabiyotining xalqaro maydonida tan olingan noyob asarlardan biridir. 1924 yilda Ozarbayjon Xalq ta'lim komissarligining mukofotiga sazovor bo'lishi asarning Transoksanliya chegaralaridan tashqarida ham baholanganligini ko'rsatadi [3]. Bu hodisa o'sha davrda o'zbek dramaturgiyasining Kavkaz va Sharq Yevropa adabiy jarayonlari bilan muloqotga kirganidan dalolat beradi.

Qiyosiy adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan "Hind ixtilolchilari" Ibsen'ning ijtimoiy dramalari va Shaw'ning g'oyaviy pyesalari an'anasi bilan parallelliklarga ega. Ammo Fitrat bu ta'sirlarni Sharq adabiy an'analari — mumtoz she'riyatning istiorali tili, Sharq dramaturgiyasining parda tuzilmasi — bilan uyg'unlashtirgan. Natijada o'ziga xos g'ibrid dramaturgik uslub vujudga kelgan [2, 218-b.].

XULOSA

Ushbu tadqiqot asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

1. Fitratning "Hind ixtilolchilari" dramasida badiiy zamon uch qatlamli tuzilmaga ega: tarixiy zamon (ingliz mustamlakachilik davri), syujet zamoni (dramatik voqealar ketma-ketligi) va psixologik zamon (qahramonlarning ichki kechinmalari). Bu uch qatlam bir-biri bilan organik uyg'unlikda ishlaydi.

2. Asardagi har bir muhim obraz aniq zamoniyl funksiyaga ega: Rahimbaxsh — prospektiv (kelajakka yo'nalgan), Dilnavoz — ikkilamchi (o'tgan-kelasi), Lolahardiyol — hozirgi harakatchi, Mavlono No'mon — o'tgan-kelajak ko'prigida, Dehqonlar – hind ixtilolchilari esa hozirgi xalq zamonining vakili sifatida tasvirlanadi.

3. Fitrat dramatik zamonni nazorat qilishda monolog, dialog va parda tuzilmasidan unumli foydalangan. Asarning teleologik zamoniyl qurilmasi — barcha obrazlarning ixtilol lahzasiga yo'naltirilganligi — g'oyaviyl markazni badiiy jihatdan ta'minlaydi.

4. "Hind ixtilolchilari" o'zbek jadidchilik dramaturgiyasida badiiy zamon va obraz tizimining eng muvaffaqiyatli uyg'unlashgan namunasidir. Asar nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham e'tirof etilgan bo'lib, Fitratni jahon ozodlik adabiyotining bir vakili sifatida belgilaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mamajonov S. Fitrat. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979. – 246 b.

2. Qodirov P. O'zbek dramaturgiyasi tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1994. – 312 b.

3. Wikipedia. Abdurauf Fitrat. – https://en.wikipedia.org/wiki/Abdurauf_Fitrat [murojaat: 2026 yil may].

4. Baxtin M.M. Formy vremeni i xronotopa v romane // Voprosy literatury i estetiki. – Moskva: Xudojestvennaya literatura, 1975. – S. 234–408.

5. Florenskiy P.A. Analiz prostranstvennosti i vremeni v xudojestvennyx izobraznyx proyizvedeniyax. – Moskva: Progress, 1993. – 321 s.

6. Normatov U. Ijodkor mahorati. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 1983. – 256 b.

7. Karimov N. Fitrat: hayoti va ijodi. – Toshkent: O'zbekiston, 1996. – 320 b.

8. abt.uz. Abdurauf Fitrat mavzusidan test savollari. – <https://abt.uz/training/index/485> [murojaat: 2026 yil may].

9. Wikisource. «Hind ixtilolchilari» –

https://wikisource.org/wiki/%C2%ABHind_ixtilolchilari%C2%BB [murojaat: 2026 yil may].

10. Aristotel. Poetika. – Toshkent: Fan, 1980. – 114 b.

11. Abdullayev E. Jadid dramaturgiyasida milliy ozodlik g'oyasi. – Toshkent: Fan, 2007. – 198 b.

12. Lotman Yu.M. Struktura xudojestvennogo teksta. – Moskva: Iskusstvo, 1970. – 384 s.

13. Karimov N. XX asr o'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 1999. – 544 b.

14. Sharafiddinov O. Adabiyot – hayot darsi. – Toshkent: Sharq, 2001. – 340 b.

15. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 340 p.